

ГЕТЬМАН
ІВАН МАЗЄПА
ТА ЙОГО ДОБА

МУЗЕЙ ГЕТЬМАНСТВА

**ГЕТЬМАН
ІВАН МАЗЕПА
ТА ЙОГО ДОБА**

(ДО 285-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ СМЕРТІ)

Тези доповідей
наукової конференції
«Гетьман Іван Мазепа та його доба»

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ОЦІНОЧНИХ КРИТЕРІЇВ ІСТОРИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ В ІСТОРИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ІСТОРИКІВ-ДЕРЖАВНИКІВ

В ієрархії дослідницьких проблем історичного пізнання однією з найскладніших проблем впродовж усього розвитку історичної науки лишається проблема співвідношення особи та епохи, яка у науковій літературі традиційно розглядається як «роль особистості в історії». Складність дослідження цієї проблеми стає зрозумілою з огляду: а) на суб'єктивну належність історика до об'єкту пізнання — суспільства, що відбивається на формуванні його оціночних критеріїв; б) на постійний розвиток суспільства та відповідну еволюцію його історичної свідомості, складовою частиною якої виступає історичне пізнання та його носії-історики, котрі здійснюють раціональне осмислення історичного процесу. Проте навіть урахування зазначених вище особливостей процесу історичного пізнання не дає адекватного пояснення тим суперечливим оцінкам, які й досі мають місце у сучасній історіографії. Прикладом такого стану речей є сучасні дискусії навколо колоритної постаті Б. Хмельницького, в яких подаються протилежні за своїм змістом наукові оцінки¹. Подібною, хоча й дещо відмінною метаморфози зазнала й наукова оцінка особистості І. Мазепи в українській історіографії ХХ століття. Конструктивним підходом щодо пояснення існуючих суперечностей та різнобіжностей в оцінках історичних особистостей може стати аналіз «механізму» її вироблення.

Як правило, у більшості поважних наукових праць процес формування останньої пов'язаний з історичною концепцією дослідника, тобто із раціональною моделлю «історичної реальності», згідно якої він і розглядає конкретну особистість. На нашу думку, «історичну концепцію» можна визначити, як відносно завершений зріз знання про історичну реальність, вибудований за певним принципом, елементарна структура якого включає: 1) провідні ідеї (положення); 2) систему їх аргументації, тобто аргументи «pro et contra»; 3) «носій соціального прогресу» — певна соціальна спільнота, яка виконує основну функцію у системі суспільних відносин в історичній ретроспективі тогочасної історичної епохи; 4) «історичний простір», у межах якого

функціонують висунуті положення; 5) «історичний час» (період, етап, епоха, доба), протягом якого вони можуть бути реалізовані. Саме через призму «історичного часу» дослідник розглядає історичну особистість та виробляє критерії оцінки. Однак конкретна оцінка «історичної епохи» (періоду, етапу) значною мірою залежить від принципу побудови історичної концепції, який, у свою чергу, залежить від пануючої суспільної та наукової традиції. На початку ХХ ст. в українському суспільстві виникли умови для реалізації оновленої державницької традиції протягом епохи «визвольних змагань», а у національній історіографії відбувся перехід панівної ролі від істориків народницького до істориків державницького напрямку. Історики-державники інакше розглядали національний історичний процес, зокрема його загальну періодизацію, хоча і спиралися на наукові здобутки своїх попередників. Відмінні були і методологічні засади історичних концепцій істориків нового напрямку, що позначилося як на оцінці різних історичних епох, так і особистостей, яких вони висунули. «Якщо історики-народники намагалися висвітлити головним чином «ті моменти української історії, коли народні маси на короткий час (під час народних повстань) скидали державно-панське ярмо»², то історики-державники, навпаки, зосереджували свою увагу на історичних періодах національного державотворення та давали дещо іншу оцінку видатним особистостям. Чільне місце у формуванні критеріїв наукової оцінки особистостей в історичних концепціях дослідників займало і ставлення до «носія соціального прогресу»: історики-народники висували на цю роль «народ», «народні маси» і відповідно звертали значно більшу увагу на керівників селянських повстань, народних бунтів та заворушень, історики-державники, на противагу першим, особливу роль надавали «національній аристократії», «правлячій (провідній) верстві», «державотворчій верстві» (тобто тому соціальному прошарку, який у сучасному понятійному апараті наближається за своїм змістом до поняття «еліти»), а отже, і вихідцям із зазначених соціальних верств. Підсумовуючи цей коротенький огляд, можемо виділити два важливі аспекти, які впливали на процес формування оціночних критеріїв істориків-державників: 1) належність особистості до «державного» чи «бездержавного» історичного періоду; 2) її приналежність до тогочасної «національної аристократії», тобто до тієї соціальної верстви, яка виконувала основну функцію у національному державотворчому процесі. Зрозуміло, що зазначені аспекти, не зважаючи на їх важливість, не можуть

розглядатися в однаковій мірі по відношенню до всіх представників державницького напрямку, без урахування конкретних особливостей наукової творчості, процесу формування наукових поглядів дослідника, суспільних і наукових впливів на його наукову працю, світоглядні засади та цілого ряду інших поважних факторів.

Однією з перших праць, в якій була подана відмінна від офіційної великодержавницької російської та народницької української історіографії оцінка гетьмана Мазепи, стала відома книга Ф. Уманця, яка розглядається як претеча наукових студій В. Липинського та С. Томашівського. У ній постать Мазепи пов'язувалась з національно-державницькою ідеєю та можливостями її реалізації протягом тогочасної історичної епохи.³ Визначне місце посідала означена проблема і в науковій творчості С. Томашівського, зокрема у довоєнний період, хоча оцінка Мазепи в ній зложена у дусі старої «народницької історіографії»⁴. Проте головну увагу вищезазначені засновники державницького напрямку приділяли переломним для національного історичного процесу епохам (згідно власних наукових поглядів) — добі Хмельниччини та Галицько-Волинської держави. Та все ж, саме з цього часу, розпочинається невпинна еволюція оцінки «великого гетьмана». Так, у студіях О. Терлецького висловлюються певні міркування стосовно спроб Мазепи відновити монархічну традицію в українському державному житті.⁵ Значною подією у переоцінці постаті Мазепи стає вихід варшавського двотомника, в якому поряд з цікавими розвідками В. Біднова, Б. Крупницького, О. Лотоцького, М. Андрусика, О. Пріцака та ін. була вміщена стаття Д. Дорошенка, що порушувала вищевказану проблематику.⁶ Після II світової війни, коли державницький напрям отримав кілька «відламів»⁷ в українській «незалежницькій» історіографії, оцінка особистості Мазепи при різних тлумаченнях окремих періодів його діяльності та життя традиційно виходила з тієї ролі, яку він відігравав у процесі національного державотворення в якості протиставлення української державності та її поведиря до Російської імперії у добу її піднесення під проводом Петра I. Тому крах політичних планів гетьмана у більшості досліджень українських істориків із західної діаспори майже одностайно розглядається, як катастрофа для всієї України і навіть Європи.⁸

Відновлення державницької традиції протягом останніх років відкрило широкі перспективи для усунення існуючих оціночних стереотипів щодо особистості І. Мазепи та водно-

час створило певні умови для зміщення оціночних критеріїв у національній історіографії. Сподіваємось, однак, що сучасний процес наукового та суспільного розвитку не призведе до односторонньої апологетики цієї видатної постаті, а дозволить критично та об'єктивно на сучасних методологічних засадах висвітлити її роль в українській історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Горошко С. Лаконичний образ Богдана // Політологічні читання.— 1992.— № 1.— С. 250—269.
2. Білас Л. В'ячеслав Липинський і «територіалізм» (1908—1910) // Сучасність.— 1962.— № 2(14).— С. 99.
3. Уманець Ф. М. Гетман Мазепа: Историческая монография.— СПб., 1897.— С. 80—81.
4. Див., наприклад: Томашівський С. Причинки до історії Мазепищини.— Львів, 1910.
5. Терлецький О. Історія української держави. Т. II. Козацька доба.— Львів, 1924.— С. 226.
6. Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа. Збірник. У 2 т.— Варшава, 1938.— Т. I.— С. 3—8, 31—34.
7. Ісаїв П. Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи (Праці Греко-Католицької Богословської Академії.— Т. XL).— Рим, 1975.— С. 25—26.
8. Оглоблин О. Іван Мазепа та його доба.— Нью-Йорк — Париж — Торонто, 1960.— С. 356—358; Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. Мюнхен, 1976.— Т. 2.— С. 74—76.

Л. МЕЛЬНИК (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА I І ЙОГО ПОХІДНОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ В ГЕТЬМАНЩИНІ (ОСІНЬ 1708 — ЗИМА 1709 рр.)

В середині жовтня 1708 р. шведський король Карл XII з своїм військом увійшов в межі Гетьманщини й рушив в напрямку на Новгород-Сіверський, де перебував цар Петро зі своїм штабом... Настала вирішальна година для гетьмана Івана Мазепи. 24 жовтня він залишив Батурин і з вірною старшиною та 4-тисячним козацьким військом рушив на з'єднання з шведським королем. 29 жовтня відбулася зустріч гетьмана з королем Карлом XII в селі Дігтярівці й був укладений договір про шведсько-український союз.

Дії царя Петра I і його можновладців після переходу Мазепи на бік Карла XII були рішучими, спрямованими на те, аби не допустити реалізації планів гетьмана. До того ж Мазепа не зміг своєчасно підготувати серед народу громадської думки.